

ACCORDING TO WILFRED CANTWELL SMITH “CONCEPT OF RELIGION AND ISLAM”

WILFRED CANTWELL SMITH'İN “DİN VE İSLAM” KAVRAMINA BAKIŞI

Mehmet DEMİRTAŞ¹

Abstract

It has been asked for a long time questions by religious historian and philosopher of religion about what concept of “religion” or “belief” is but their answers that they give to these questions have been often very different from each other. Because, involved in thinking what concept of “religion” is and how it should be understood generally vary from culture to culture and from belief to belief. On the other hand, it has been debated by scholars in the historical process of how concept of “Islam” is understood in terms of Muslim and non- Muslim. In this article, I will try to put forward that Canadian Professor Wilfred Cantwell Smith who is many studies on the Far East and Asian Religions especially in the field of history of religions how he understands concept of “religion” and “Islam. in addition, the scope of this article, especially between Smith's other religions "Islam" implications of why it has made for a special occasion that will be tried to be examined, also how to define Smith in a historical context of Islam and that while the idea about which it spent the materialization process.

Keywords: God, Religion, Belief, Ultimate Truth, Religious Tradition.

Özet

Din ya da inanç kavramının ne olduğu ile ilgili uzun zamandır din tarihçileri ve din felsefecileri tarafından sorular sorulmuş, fakat onların bu sorulara verdikleri cevaplar genellikle birbirinden çok farklı olmuştur. Çünkü “din” kavramının ne olduğu ve nasıl anlaşılması gerektiği ile ilgili düşünceler genellikle kültürden kültüre ve inançtan inanca farklılık göstermiştir. Diğer taraftan “İslam” kavramının Müslüman olanlar ve olmayanlar açısından ne anlam ifade ettiği ve nasıl anlaşıldığı da tarihsel süreç içerisinde ilim adamları tarafından tartışılmıştır. Bu makalede dinler tarihi alanında özellikle Uzak Doğu ve Asya Dinleri hakkında birçok çalışmaları olan Kanadalı Profesör Wilfred Cantwell Smith'in “din” ve “İslam” kavramına nasıl baktığını ortaya koymaya çalışacağız. Ayrıca Smith'in “İslam” kavramın tarihsel süreç içerisinde nasıl tanımlandığı ve hangi somutlaşma sürecini geçirdiği ile ilgili düşünceleri tespit edilirken, özellikle diğer dinler arasında “İslam'ın” niçin özel bir durumunun olduğuna yönelik yapmış olduğu çıkarımlar da ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, Din, İnanç, Aşkın Hakikat, Dini Gelenek.

¹ Yrd. Doç. Dr. Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı. mehmet.demirtas@gop.edu.tr

Giriş

1916-2000 yılları arasında yaşamış olan Kanadalı Profesör Wilfred Cantwell Smith karşılaştırmalı dinler tarihçisidir. Smith, 1964-1973 yılları arasında "Harvard Dünya Dinler Araştırması Merkezinin" yöneticiliğini yapmış ve kendini Asya dinlerini araştırmaya adanmış, kendi deyimiyle ölene kadar hiç ayrılmayacağını ifade ettiği Kalvenizm ve hümanistlik geleneğe bağlı olup, 20. yüzyılın dinler tarihi alanında en etkili olan ilim adamlarından birisi olmuştur. ²

Cantwell Smith'in bizim için önemi onun İslam üzerine yapmış olduğu araştırmalarıdır. Düşünürümüzün İslam üzerine yapmış olduğu "On Understandig Islam" (İslam Anlayışı Üzerine) isimli eseri gerçekten çok kapsamlı bir çalışmayı içermektedir. Biz bu çalışmada "İslam" kavramını ele alırken, Smith'in bakış açısıyla özellikle onun, "İslam için özel bir durum söz konusudur"³ sözü doğrultusunda bu konuyla ilgili düşüncelerini ele almaya çalışacağız. Bu bağlamda Smith'in dikkat çektiği dinlerin kavramsallaştırılması sorununa da değineceğiz. Ancak ondan önce "din" kavramıyla ilgili yapılan tanımlar ve değerlendirmelere genel olarak bakmakta fayda görmekteyiz.

Din Kavramına Genel Bir Bakış

Din kavramı, sözlüklerde ve ansiklopedilerde çok detaylı bir şekilde tanımlanmaktadır. Aşağıda bazı sözlük ve ansiklopedilerin yapmış oldukları din tanımları mevcuttur. Bu sözlük ve ansiklopediler dini şöyle tanımlar:

Din, inanca dayanan doğaüstü tasarımlar ve işlemler sistemi⁴, doğaüstü güçle çeşitli kutsal varlıklara, Tanrı'ya inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum⁵, evrenin yaratıcısı, yöneticisi olarak beşer üstü ya da bir güce ibadet ve itaat etme⁶, birbirleriyle yakından bir şeyleri paylaşan insanların tereddütlerini ortadan kaldıran ve birleştiren bir bağ⁷, bir Tanrı'ya ya da tanrılara belirli bir inanç sistemi ve bu sistemle ilgili olan aktiviteler⁸, yapıcı yahut yaptırıcı bir Tanrı'ya ve onun eylemlerine inanç beslemek, buyruklarına baş eğmek⁹, bir Tanrı'ya inanç, itaat, gidilecek yol, hesaplaşma, ibadet¹⁰, insanın kaderini bağlı gördüğü üstün bir güç veya ilkeye inanç ve bu inancın sonucunda bir yaşama kuralı yaratabilecek zihni ve ahlaki tutum¹¹, insanın kutsal saydığı gerçeklikle ilişkisi, bu ilişkinin çerçevesini oluşturan inançlar, öğretiler, değer yargıları, davranış kuralları, tapınma biçimleri ve kurumsal yapılar ve son olarak ta Allah'a nispetle hâkim olma, itaat altına alma, hesaba çekme, ceza-mükâfat verme; kula nispetle boyun eğme, aczini anlama, teslim olma, ibadet etme¹² olarak tanımlanmaktadır.

² Willard G. Oxtoby (Ed.), *Religious Diversity*, Harper Row Publishers, New York, 1976, ss. 8-14.

³ Wilfred Cantwell Smith, *On Understanding Islam*, Mouton Publishers, The Hague, The Netherlands, 1981, s. 42.

⁴ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, 10. Basım, İstanbul, 1996, s. 63.

⁵ Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1988, s. 378.

⁶ Websters New World Dictionary, New York, 1951, s. 1225.

⁷ The Encyclopedia of Religion, New York, 1987, c. 12. s. 283.

⁸ Collins Cobuild Essential English Dictionary, London, 1988, s. 669.

⁹ Hüsamettin Erdem, *Bazı Felsefe Meseleleri*, Hü-Er Yay. Konya, 1999, s. 125.

¹⁰ Yeni Türk Ansiklopedisi, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1985, c. 2, s. 671.

¹¹ Meydan Larouse, Meydan Yayınları, İstanbul, 1970, c. 3. s. 705.

¹² İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994. Sayı 9, s 314.

Sözlük ve ansiklopedilerde yapılan bu din tanımından ayrı olarak, din ya da dini inanç nedir? gibi din kavramıyla ilgili soruları din tarihçileri ve din felsefecileri de uzun zamandır soragelmiş ve onların bu sorulara verdikleri cevaplar genellikle birbirinden farklı olmuştur. Din kavramıyla ilgili olarak bazı din tariflerinde dinin bilgi veren yönüne, bazılarında psikolojik yönüne, bazılarında ise kelamî ve sosyolojik yönüne ağırlık verilmesi,¹³ din tariflerinde daha çok dinin bir yönüne önem verildiğini göstermektedir. Nitekim yapılan bu tariflerinin hiçbiri üzerinde bir birlik sağlanamamıştır.¹⁴ Din tarifleri arasındaki farklılaşma mahiyetinden çok dinin bütününe teşkil eden değişik boyutlardan hangisinin daha çok önemsendiğine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu düşünceden hareketle din kavramını tanımlamanın öyle çok kolay bir şey olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü bir insanın din hakkında düşündüğü şey metafizik boyutun yanında bir bütün olarak evren ve yaşam hakkında düşündüğü şeyi de kapsar.¹⁵ Dinin tanımındaki bu güçlükte epistemolojik açıdan din incelenirken tarif edici durumundaki insan ile tarif edilen durumundaki din arasındaki ilişkinin ve bağın açıklığa kavuşturulmasındaki sıkıntılar da bulunmaktadır.¹⁶ Bununla birlikte din kavramının tanımında birtakım benzerlikler olmakla beraber tanımın unsurları arasına girmesi gereken zıtlıklar ve uzlaşmazlıklar da yer almaktadır.¹⁷ Bundan dolayı dinin çok yönlü ve zengin bir yapıya sahip olması onun bazen anlaşılmasını güçleştirmektedir. Hem harici ve deruni unsurlarının bir arada ele alınmasıyla ortaya çıkan karmaşıklığa hem de tarihte çok çeşitli inanç sistemleri şeklinde ortaya çıkan ve hala bu şekilde devam ediyor olmasından neşet eden bir farklılığa sahiptir.¹⁸ Belki de din bütün insanî, kültürel etkinlik alanları içinde tanımlanması ve belirlenmesi en güç olan bir kurumdur.¹⁹ Kuşkusuz bütün bu sebepler dinin bu derece farklı tanımlanmasına yol açmakta ve onun tam bir tanımının yapılmasına imkân vermemektedir.

Ancak yine de bu anlatılanlardan yola çıkılarak dinin tam bir tarifi yapılamasa da şöyle bir din tarifi yapmak daha yerinde olur: "Din ne sadece teori, ne sadece duygu, ne de sadece sosyal dayanışma ve kaynaşma meselesidir. Onda teori kadar ve hatta teoriden de öte pratik önemlidir."²⁰ Dolayısıyla dinin sadece tek bir yönünü ele alarak yapılan tarifler yeterli olmamıştır. Aynı şekilde dinin mahiyeti hakkında doğru bir tarife varmak için önce "dini yaşantının şuurdaki aksini yani şahsi deneme yoluyla elde edilmiş olan dindarlık kavramını tahlil etmek ve elde edilen sonucu ampirik dini materyalin kendisi ile karşılaştırmak lazımdır."²¹

Dinlerin kavramsallaştırılması:

Veryüzünde var olan dinlerin isimlerinin nereden geldiği ve nasıl kavramsallaştırıldığı hususu düşünürümüz Smith'in üzerinde durduğu en önemli konulardan biridir.

¹³ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, Selçuk Yay. 4. Baskı, İstanbul, 1994, s. 6.

¹⁴ Günay Tümer- Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, 1993, s. 5.

¹⁵ Wilfred Cantwell Smith, *The Meaning and End of Religion*, New York, 1963, ss. 21-22.

¹⁶ Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 1997, s. 20.

¹⁷ Hüsameddin Erdem, *Din-Felsefe Münasebeti*, Sebat Ofset, Konya, 1997, s. 21.

¹⁸ Ninian Smart, "Din ve İnsan Tecrübesi" *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev.: A. İhsan Yitik, Sayı: 7, İzmir, 1992, s. 424.

¹⁹ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş*, Vadi Yay. 2. Baskı, Ankara, 1996, s. 219.

²⁰ Mehmet Aydın, *Älemden Allah'a "Tanrı Hakkında Konuşmak: Felsefî Bir Tahlil"*, Ufuk kitapları, İstanbul, 2000, s. 32.

²¹ Birand, Kamurad. "Dinin Mahiyeti Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 6, Ankara, 1959. s. 130.

Smith'e göre dünyanın hiçbir büyük dinî lideri kesinlikle bir din kurma teşebbüsü içinde olmamıştır. Zerdüştlük, Budizm, Hıristiyanlık, Yahudilik gibi dinî geleneklerden hiçbiri kendi kendine kavramsallaşmamıştır. Bu dinî gelenekler belirli bir özdən geçmiş ve zamanla bu kavram etrafında şekillenmiştir. Ne Zerdüş, ne Buda, ne de İsa bir "din" kurmuştur. "Din" kavramı aynı zamanda bir dinî topluluğu, onun karakteristik sistemini ve daha derin bir iman fikrini ifade etmek için kullanılmıştır.²² Düşünürümüzün din anlayışına göre mesela, Müslümanlar dini adlandırma konusunda beşeri kavramların mükemmel olmadığına ve hatta yeterli gelmediğini kabul ederler. Fakat onlar, bu kavramların Kur'an'da kendisine verilen dünyayı kavramsallaştırmaktan da vazgeçmemiştir. Müslümanlar için Kur'an'da geçen kavramlar Tanrı'nın sözlerinden ibarettir. Onlara göre bu terimler sonsuza kadar geçerli ve daimidir. Smith'e göre bir Müslüman'ın bu kavramları eleştirmeyi düşünmesi Tanrı tarafından verilenin reddedilmesi anlamına gelir.²³

Kuşkusuz düşünürümüzün bakış açısına göre insanların kullandıkları kavramlar kısmen yeni fikirlerin, kısmen de gördükleri yeni şeylerin ve yeni tecrübelerin tesiri altında değişime uğramıştır. Bir kavramın ya da metnin hakkıyla ve gerçekten neyi ifade ettiği hususu özellikle o metin ve terimin geçirmiş olduğu anlam değişikliklerinin şimdiki insanların zihinlerinde hangi anlama geldiği konusu gerçekten çok önemlidir. Cantwell'a göre bu durum hem din araştırmacılarının hem de o dine mensup insanların içinde buldukları toplumda yerleşik kavramların zaman içerisinde anlam değişikliğine uğradıklarının bir göstergesidir. Smith, bu bağlamda Müslümanlarla ilgili olarak onların bizzat ideal anlamda dinlerinin kurucusu olarak Tanrı'yı kabul ettiklerine dikkat çekerek İslam'ın diğer dinî geleneklere göre farklı bir durum arz ettiğini ifade eder.

Smith, var olan dinlerle alakalı olarak bu dinlerin bir din kurucusunun olduğunu düşünmenin anlamsız olacağını mesela, Sihizm'in kurucusu olarak Guru Nanak'tan bahsetmeyi ya da Taoizm dininin kurucusu olarak Chuang Tse ve Lao Tse'yi düşünmenin doğru olmayacağını ifade eder. Ona göre bu kişiler soyut ya da birleştirilen sistemleri vaaz etmemişlerdir. Benzer şekilde İsa'da Hıristiyanlıkla ilgilenmemiş, fakat Tanrı ve insan ile ilgilenmiş, Hıristiyanlığı kavramsallaştırmamıştır. İslam inancı açısından baktığımızda ise Hz. Muhammed de toplumu organize eden sosyal, siyasi ve politik organizasyonlarla ilgilenmiştir.²⁴

Smith'e göre bir "din" kavramı, hem batıda hem de İslam dünyasında daha yenidir. Kavramlar somut durumlara ilişkin olarak ortaya çıkar ve gerçek bir şeyi tanımlar. Kavramlar tanımladığı şeyleri iyi tanımlamasalar da bu böyledir. Düşünürümüz, dinleri isimlendiren şeyi en azından İnsanların hakikate karşı devam eden aktif bir karşılığı olarak görmektedir. Nitekim ona göre Yahudiliği tanımlamak imkânsızdır, fakat Yahudiliğin var olduğu ve ona inanan insanların onun sadakatine hak kazandığı inancı Yahudiliği ayakta tutar. Yine aynı şekilde Smith, İslam'ın Tanrı'nın insanlara verdiği bir şey olarak tanımlanmasından daha çok Tanrı'nın kendisine inananlara vermek için onlardan istediği bir şey olarak tanımlanmasının daha farklı olacağını ileri sürer.²⁵ Smith, aynı şekilde benzer düşüncelerin Hıristiyanlık için de geçerli olduğunu düşünür.

²² Smith, *The Meaning and End of Religion*, ss. 88-89.

²³ Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 95.

²⁴ Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 98.

²⁵ Smith, *The Meaning and End of Religion*, ss. 109-116.

Bütün bu düşüncelere ilaveten Smith, Tanrı'nın insanlarla ilgilendiğini, nesnelere ilgilenmediğini iddia eder. O, bu düşüncelerini şöyle açıklar: "Yine biz, Tanrı'nın o kadar sevilen dünyayı oğluna verdiği okuduk, fakat Tanrı'nın Hıristiyanlığı sevdiğini herhangi bir yerde okumadık. Keza sadık bir Yahudi için vahiy Yahudiliği anlatmaz, bilakis adaleti anlatır ve insanın uygun cevabı nihai bir bağlılıktır."26 Bu düşüncesiyle Cantwell, Tanrı'nın dinleri anlatmadığını bizzat kendisini anlattığı düşüncesine vurgu yapar. Bu görüşlerini somutlaştırmak için de düşünürümüz, "din" kavramını insanın dindarlığına bir hayret ifadesi olarak görür ve tarihsel olarak (Mani hariç) hiçbir büyük dini liderin bir din kurmadığını ve bir dini vaaz etmediğini ifade ederek delil gösterir. Bu fikirleriyle Smith, insanlık tarihinde dinî reformcuların, peygamberlerin, bir kavme kendi ismini veren dehaların içinde buldukları topluluğa sadece aşkın hakikate yönelmelerini vaaz ettiklerini ve onların bunu yaparken dünyevi kurumlar ve sistemlerden uzak bir şekilde insanları hakikate çağırarak gerektiğinde kendi çevrelerini eleştirip değiştirmeye çalıştıklarına çok belirgin bir şekilde dikkat çeker. Çünkü Smith, bir dinî reformcunun dini değiştirmek için çabalamadığını, fakat onun yapmak istediği şeyin insanların ahlaken hem kendilerinin hem de çevrelerinin farkındalığına yönelik bir değişim çabası içine girdiklerini ifade eder.27

Öyle ki Smith'in din anlayışına göre bir dinî sisteme isim verme durumu o dine mensup olan kimseler tarafından değil, bilakis o dine mensup olmayanlarca olmaktadır. Bir dinin dışındaki bir kimse ile o dinin mensubu olan arasında çok büyük fark vardır. Mesela, bir mümine göre cennet ve cehennem bir daha ele geçmezcesine çok etkili bir yerdir. Fakat bir dine inanmayan insan için ise cennet ve cehennem o dine mensup inançlı insanların zihnindeki düşüncelerdir. Tarihsel gerçeklikte ortaya konan kişisel dindarlık hariç "din" kavramları dinî geleneğin dışındakilerce din hakkında araştırma yapanların amaçlarını tebliğ etmek için ortaya koydukları adlandırmalardır. Kuşkusuz bir dinî gruba mensup olan kimsenin ilgisi Tanrı'yadır. Fakat bir din araştırmacısının ilgisi ise "din" (religion) kavramına yöneliktir.28

Smith'e göre "din" kavramı imanlı insanlar için uygun değildir. Araştırmacı için bir "din" kavramı gözlemlendiği şeyin sonucunda yapmış olduğu bir tanımlamayla ortaya çıkar. Bununla birlikte dinî hayatın özü ve formu ifade edilemez olan şeyle ortaya çıkar. Bu anlamda mesela, Müslüman olmak; sosyolojik, tarihsel, ideolojik belirli şartlarda yaşamayı ifade eder. Düşünürümüz, Müslüman olmanın önemini bu gerçekte görür ve İslam'ın bir bölümüyle değil, fakat iman vasıtasıyla Müslümanlara canlı geldiğini iddia etmektedir. Diğer taraftan başka bir dinî gelenek olan Hinduizm için de aynı şey söz konusudur. Smith, Hinduların Hinduizm'i görmediğini onların karısının ölümünü, çocuğunun arzularını, yıldızların aydınlattığı akşamın ılıkliğini, yakınlarının ölümünü gördüğüne dikkat çekerek bu düşüncelerini şöyle anlatır: "Ne inanan ne de inanmayan dışarıdan bir gözlemci kişi, dünyada meşru bir şekilde isimlendirilebilen Hıristiyanlık, Şintoizm ya da herhangi bir dini dün ya da dünden önceki gün bir dereceye kadar farklı olan bu inançları kabul etmeksizin böyle bir şeyin var olduğunu kabul edebilir. Şayet böyle bir şey dün var idiyse, bir dereceye kadar dünden önce farklı bir şekilde vardır. Şayet bu olgu, bir köy ya da şehirde var idiyse gelecekte de var olmaya devam edecektir. Tarihsel değişimin insafsızlığından önce

26 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 117.

27 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 117.

28 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 124.

şekillenmiş olan kavramlar tamamen kendi anlamının dışında kabul edilmiştir. Kavramlar pratikte ortaya çıktığı andan itibaren bilinçli olarak terkedilmiştir.”²⁹ Smith’e göre teorik olarak şu anda onları terk etme zamanı gelmiştir.

Smith, kelimeler ve kavramların tanımlanabildiğini nesnelere ise tanımlanamayacağı iddiasındadır. Yine ona göre öz’ler (essences), bir tarihe sahip olmayıp değişmezdirler. Bununla birlikte “öz”, isimlendirilmiş olan dinlerin tarihte yaptığı ve değiştirdiği şeyin görülebilen en önemli bir gerçeğidir. Ona göre var olan şeyler tanımlanamazlar. Fakat bu görüşü benimsemeyen ilim adamları da vardır. Klasik batı ve İslam mantıkçıları, bir nesnenin tabiatını belirtmek için yapılan tanımları hakiki tanım olarak görmektedirler.³⁰ Smith için mesela, Hinduizm tanımına engel olan şey tam olarak var olan şeyin zenginliğinin her şeyde yüzyıldan yüzyıla, köyden köye aşırı derecede farklı olmasıdır. Çünkü Hinduizm bir varlığa işaret etmez, fakat bu isim Batının şaşılacak derecede renk renk olan bir dizi gerçeklere verdiği bir isimdir. Hinduizm, insanların zihinlerindeki bir fikir ve yetersiz olan bir fikirdir. Bu terimi kullanmak kaçınılmaz bir şekilde Hindu’ları kabaca basite indirgemektir. Çünkü tarih ve bu terim arasında bir çelişki vardır.³¹ Benzer biçimde Smith’e göre, Budizm olarak isimlendirilen şey de Budistlerin onu her ne olarak isimlendirmişlerse o olması gerektiğidir. Smith Budistlerin, Budizm kavramından masum olduklarını düşünmektedir. Düşünürümüze göre bir kimse eğer bir halkın imanının tarihinden büyük olduğunun farkına varamazsa o zaman muhakkak o halkı yanlış anlayacaktır.

Görülüyor ki Smith’e göre dinleri tanımlamak prensipte oldukça imkânsız ve yanlıştır. Şayet bir kimse nesnelere tanımlanabilir olduğunu düşünürse ve özellikle yaşanan şeylerin beşeri bağılıklarının tanımlanabilir olduğunu hayal ederse Smith’in anlatmak istediği şeyleri yanlış anlamış demektir. Açıkçası Smith, insanların isimlendirmiş olduğu dinlerin var olmadığını iddia eder. Mesela, Hıristiyanlık olarak isimlendirilen şey, tarihe göre bir şeyle değil; aksine milyonlarca şeylerle ve yüz milyonlarca kişiyle alakalıdır.

Diğer taraftan tanım yapmak sınırları koymak demektir. Smith’in inandığı gerçekler açısından konuşmak gerekirse hiç kimse diğer insanların aşamayacağı sınırlar koyamaz. Smith, Hinduizm’i tanımlamayı kendi imanının doğruluk ve özgürlüğünde haklı olduğunu inkâr etmek olarak değerlendirir. Çünkü bir Hindu’nun yarın yapacağı şeyi hiç kimse bugünden söyleyemez. Smith için bütün dünya dinleri en şekilsiz ve en azından ayırt edilebilirdir. Ona göre tanımlanabilir olan şey saf olmalıdır ve onlar sadece Tanrı’da bulunur. Herhangi varlıklar dünyevi olarak tanımlanamazlar, bütün tanımlanabilirler olanlar var değildirler.³²

Smith’e göre dinleri isimlendiren şey o vakit daha önce de işaret ettiğimiz gibi bir tarihçinin tarihle ilgilenip değişim içinde dünyevi arbedede, noksanlıkları görebildiği ve anlatabildiği şeydir. Düşünürümüz problemin çokluk ve teklik, zaman ve ebediyet, varlık ve öz, süreç ve gerçeklik, tarihsel değişim ve sabit duran hakikat, dünya ve Tanrı arasında en eski ilişkilerden biri olduğuna inanır. Ancak o, insanların dinlerle

²⁹ Smith, *The Meaning and End of Religion*, ss. 125-129.

³⁰ Necati Öner, *Klasik Mantık*, Bilim Yayınları, Ankara, 1996, s. 50.

³¹ Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 130.

³² Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 132. Bkz. İbrahim Emiroğlu, *Mantık Yanlıları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1993, s. 44.

bir şey yapmak zorunda kalmayacaklarına, aksine onların yine kendileriyle bir şey yapacaklarına inanır.³³

Smith'e göre genellikle dünyayı miras aldığımız bir kavram modeli ile idrak ederiz. Bazen bu pencerelerin temizlenmesi gerekir. Kavramsallaştırma bir insan aktivitesidir. Kavramsallaştırmanın gelişim süreci gözlemlenebilir. Çünkü kavramsallaştırma süreci böylece daha ileri gelişmenin kendi bilinciyle düşünülüp mütalaa edildiği bir süreçte sahiptir. Smith bu düşüncesini şöyle ifade eder: "Dinler isimlere sahiptir, çünkü biz onlara isim vermişizdir. Bir kimse olmuş olan şeyin farkına vardığında bu belirli kavramları kullanmaya devam edip etmeyeceği arasındaki seçimden kurtulamaz. Bu belirli kavramlar şu an için yetersizdirler."³⁴ Aslında insanların din olarak ileri sürdükleri şeylerin özellikle de bir dinin daha doğru bir şekilde kavranması için çalıştıkları şeyi iki etken ile açıklayabiliriz. Bunlardan birincisi, o dinin oluşturmuş olduğu birikimsel gelenek; diğeri de o dine mensup insanların imanlarıdır. Çünkü Smith, "din" kavramının hem "dünyevi" hem de "aşkın" unsurunu ihmal ettiği kanısındadır.³⁵

İşte dinlerin sahip oldukları bu aşkın unsura dışardan bir gözlemci olarak baktığımızda onlarda iç ve dış olmak üzere iki yönünün ön plana çıktığını görürüz. Birincisi, dinlerde bir itikat ve duygu hali bulunur. İkincisi ise bu manevi temayülün ve inancın eyleme dönüştüğü ibadet alanı bulunur. Smith'e göre her bir dinî gelenek kendi içinde kapalı bir sistem oluşturmaktadır. Bu kapalı sistemler kendini ifade eden terimleri ve kavramları oluşturmaktadır. Söz konusu bu kavramlar ve terimler diğeri dinî gelenekten farklı olmaktadır. Nitekim zaman içerisinde bu farklı dinî gelenekler birbirleriyle karşılaştıklarında kullandıkları terimlerin farklı olmasından dolayı birbirlerini algılama biçimi de değişik olmuştur. Bu sebepten özellikle her dinî gelenek mensubunun zihninde dinin anlamı farklı olmaktadır. Öyle ki bu anlayış din kavramından anlaşılan şeyi belirsizleştirmektedir. Cantwell'a göre, kelime ve kavramların bir birinden ayrıldığı üç nokta söz konusudur. Birincisi, insanların kullandıkları kelimeler kavram değildir, çünkü farklı kelimeler aynı kavramı ifade edebilirler.³⁶ İkincisi, bu kelimelerin daha fazla ya da az tesirli oldukları ifadelerin zihindeki tasavvuru vardır.³⁷ Üçüncüsü ise kavramların az ya da çok temsil ettikleri dünyanın dışında onların gerçek dünyası vardır.³⁸

Öyle ki Smith için insanın din terimine isnat ettiği anlam onun varlık içinde bulduğu anlama anahtar olabilir. Yani ona göre insan daima her yerde ve her zaman isimlendirilen belli bir dindarlık içinde olmuştur. Tarihi devirlerde ve onun öncesinde de insanoğlu bazı inançlara sahip olarak yaşamıştır.³⁹ Ancak Smith, ilkel toplumlarda dindar insanların herhangi bir din kavramını düşünerek dindar olmadıklarını, bilakis onların yöneliminin Tanrı'ya ya da "aşkın olana" olduğunu ve bunun da kavramsız dindarlığa bir örnek teşkil edeceğini düşünmektedir. Bu anlayışıyla Smith, kavrama bağlı dindarlığın tiplerini dinî gelenekler içerisinde tartışmaktadır. Bu dinî gelenekler de, Hıristiyanlık, Yahudilik, İslamiyet, Budizm, Hinduizm vb.dir.

³³ Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 138.

³⁴ Smith, *The Meaning and End of Religion*, ss. 174-181.

³⁵ Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 141.

³⁶ Emiroğlu, *Mantık Yanlıları*, s. 29.

³⁷ Öner, *Klasik Mantık*, s. 27.

³⁸ Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 19.

³⁹ Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 1

Bir din olarak "İslam" kavramını diğer dinlerden ayıran şey nedir?

Smith'e göre bir dini hareketi anlamak için şu üç husus çok önemlidir: Öncelikle gerçek anlamda bir dini hareketi anlamak için yapılacak ilk teşebbüsün tüm dini hareketleri anlamaya yönelik olması gerekir. İkinci olarak, bu dini farklılıkların insan yaşamının bir realitesi olduğunun bilincinde olunmalıdır ve sonuncu olarak ta dini kavramların geçirmiş olduğu kapsamlı anlam değişikliklerin hayatın bir gerçeği olarak görülmesi gerekir.⁴⁰ Smith, ileride de bahsedeceğimiz üzere bu üç noktayı şahsi, sistematik, geleneksel ve nesnelleştirilmiş boyutuyla incelemeye çalışacağını ifade eder.

Bir dinler tarihçisi olarak Smith için İslam'ın diğer geleneklerden farklı olarak özel bir durumu söz konusudur. Çünkü "İslam" kavramı bizzat Kur'an'da geçer ve Müslümanlar kendi iman sistemlerini düzenlemek için bu terimi kullanmada ısrar ederler. Oysa diğer dinî geleneklerin sahip olmuş oldukları isimler bu geleneklerin dışındaki kimseler tarafından verilmiştir. Müslümanlara göre "Allah katında din, İslam'dır." (İnned dîne indällâhil İslam)⁴¹ Çünkü Allah, din olarak İslam'dan razı olmuş ve dinini tamamladığını buyurmuştur.⁴² Ona göre Müslümanlara Tanrı tarafından verilen bu isim (İslam) Müslümanlar için çok önemlidir. Bu anlamda Tanrı tarafından din olarak ismi verilen tek din İslam olmuştur.⁴³

Diğer taraftan "din" kavramının Kur'an-ı Kerim'de iki manası vardır: Birincisi, bilinen anlamıyla 'din' manasında; ikincisi ise 'hüküm' anlamında kullanılmıştır. Fakat kelime hem lafız olarak hem de mana olarak müşterek olduğu için (birden fazla kökeni ve anlamı bulunması nedeniyle) üzerinde hüküm yürütmek zordur.⁴⁴ Smith'e göre ise bu manalardan birincisi yani "din" manası Fars asıllı olup Orta İran'daki "den" kelimesinden gelir ve "den" sistemli din demektir.⁴⁵

Ancak bu konuda Smith'den farklı olarak 20. Yüzyılın yine büyük dini araştırmacılarından ve yaklaşık 30 dil bilen Asya ve Uzak Doğu dinleri hakkında birçok çalışması olan Toshihiko Izutsu ise "din" kelimesinin farklı yönlerini cahiliye şiirleriyle açıklayarak 'itaat' manasının ortada görülmeyen, fakat sahne arkasında kahir bir güce sahip birinin bulunduğu fikrini içinde taşımasından dolayı "din" kelimesinin aslını Arapçanın sınırlarını aşır Farsçada (eski Farsça 'den' Avest 'daena') aramayı çok gereksiz bulur. Ona göre şekil benzerliği rastlantısal olabilir. Çünkü güçlü bir kral tarafından yönetilen itaatkâr bir kul olma fikri üzerine dayalı "din" kavramı, Semitik düşünceye çok uygun düşmektedir.⁴⁶ Pehlevice' de "din", İbranice' de "hüküm"⁴⁷ anlamına gelen bu kelime Arapça' da şu anlamlara gelmektedir: Birincisi: ceza, mükâfat, hüküm, hesap "Maliki yevmi'd-din" (Din gününün sahibi)⁴⁸ ayetinde "din" kelimesi ceza, hesap anlamındadır. İkincisi; İtaat, teslimiyet, hizmet, ibadet anlamında "İnnallahestafâ lekumu'd-dine" de (Allah sizin için din seçti)⁴⁹ "din" kavramı şeriat, tâat, boyun eğme, ibadet anlamlarında kullanılmıştır. Üçüncüsü; üstün gelme,

⁴⁰ Smith, *On Understanding Islam*, s. 44.

⁴¹ Âli İmran/19.

⁴² Maide/3

⁴³ Smith, *On Understanding Islam*, s. 47.

⁴⁴ Toshiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve insan*, çev.: Prof. Dr. Süleyman Ateş, Ankara, 1980, ss. 207-208.

⁴⁵ Smith, *The Meaning and End of Religion*, ss. 287-289.

⁴⁶ Izutsu, *Kur'an'da Allah ve insan*, ss. 212-213.

⁴⁷ İlhami Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1999, s. 10.

⁴⁸ Fatıha/3.

⁴⁹ Bakara/132.

hâkimiyet, zelil kılma, zorlama anlamında "Ve lehu mâfi's-semavati ve'l-ardı ve lehu'd-dinu vâsiben"⁵⁰ de (Göklerdekilerin ve yerdekilerin hepsi Allah'ındır, din daima onundur)⁵⁰ "din" kelimesi hâkimiyet ve itaat anlamındadır. Dördüncüsü; âdet, yol, kanun, şeriat, millet, mezhep karşılığı olarak "Mâ kâne liye'huze ahâhu fi dini'l meliki" (Kralın dinine göre kardeşini yanında alıkoymasını mümkün değildir)⁵¹ "din" kelimesi şeriat, kanun anlamındadır.⁵²

Öyle ki K. Kerim'de "din" kelimesi iki tarafı hedef alan anlamları içinde bulundurur. Bu iki taraftan biri, Allah'a nispetle *hâkim olma, itaati altına alma, hesaba çekme, cezalandırma*; diğeri ise kula nispetle *boyun eğme, itaat etme, teslim olmadır*. Bu iki taraf arasındaki münasebeti düzenleyen kanun, nizam, yol dindir.⁵³ Bu konuyla alakalı olarak büyük İslam düşünürü Mâtüridi ise dini, zihni bir fiil ve akt olarak değerlendirerek onun *ma'rife, tevhid ve hudu* anlamlarına geldiğine vurgu yapar ve bu zihni fiillerin ilgili olduğu şeyleri yani "inanç objeleri" durumunda olan *itikad, mezhep, şeriat* vb. terimlere de işaret ettiğine ayrıca dikkat çeker.⁵⁴ Görülüyor ki din, Allah'tan insana doğru ve insandan Allah'a doğru olmak üzere karşılıklı bir ilişki olup, muhtevası Allah'tan insana doğru emirler ve nehiyeler şeklinde ahlaki buyruklar toplamı; insandan Allah'a doğru ise başta ona iman olmak üzere boyun eğme, teslimiyet, minnettarlık, saygı, ibadet ve O'nun emirlerini yerine getirmekten ibarettir.⁵⁵

Düşünürümüz Smith'e göre "din" kavramı birbiriyle yakın münasebeti olan iki ayrı manada değerlendirilebilir. Birincisi, derin kişisel bir olay olarak her ferden bir şeye inanması anlamındaki din, yani kısaca *iman*; diğeri ise somutlaşan haliyle dindir.⁵⁶ Ancak Smith, ortaçağ ve ondan öncesinde Batının "İslam" terimini kullanmadığını, batıların Müslümanlar için kullanmış olduğu kavramın "Haçlı seferlerine düşman olanlar ya da Türklerin ve Tatarların Dini" şeklinde olduğunu ileri sürer. Ona göre İslam'la ilgili olarak en erken kullanılan kavram 1597 yılından itibaren "Muhammedilik" (Mohammedanism) kavramıdır.⁵⁷

Smith'e göre İslami gelenek, din olarak bir isme sahip olması konusunda eşsizdir. İslam dininin bu özelliğinden yola çıkan düşünürümüz, bu konuyla ilgili olarak şu soruyu sorar: Neden İslami gelenek bilinen genel dinlere karşı bir istisnadır? bu soruya cevap olarak Smith, insanlığın dinî tarihinin karşılaştırmalı incelemesinde kesinlikle ilk düşüncelerden birinin değişik dinî geleneklerin farklı olduğu gerçeğinin ciddi şekilde farkına varılması ve benimsenmesi gerektiği düşüncesindedir. Ona göre bu dinî gelenekler sadece detaylarda değil, aynı zamanda inanç boyutunda da "nihai hakikati" algılamada farklı olmaları nedeniyle her bir gelenek (dinler), kendi açısından eşsizdir.⁵⁸

Cantwell'in düşüncesine göre Batının 18. ve 19. yüzyıllara ait tarih kavramı dinin manevi, hatta aşkın unsurlarını görmezlikten geldiği için beşeriyetin dinî yaşantısını

⁵⁰ Nahl/52.

⁵¹ Yusuf/76.

⁵² Tümer-Küçük, Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 5.

⁵³ Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 3.

⁵⁴ Hanifi Özcan, *Mâtüridi'de Dini Çoğulculuk*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 6.

⁵⁵ Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, s. 13

⁵⁶ Smith, *The Meaning and End of Religion*, ss. 51-53.

⁵⁷ Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 77.

⁵⁸ Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 79.

hem daha az anlamış, hem de bunun önemsiz olduğunu düşünmüştür. Smith için her insanın yaşamı daha çarpıcı, hakiki, insani, sonsuz ve aşkın bir boyuta sahiptir. Zira insan yaşamı dünyevi ve sonsuz arasındaki karşılıklı etkileşimin bir arenasıdır.⁵⁹ Smith, insanların yeni fikirlerin etkisiyle ve yeni tecrübelerin tesiri sonucu kavramlarının değiştiğine inanmaktadır. Ona göre bir terimin ya da metnin gerçekten neyi işaret ettiği ya da onun gerçekten neyi işaret etmesi gerektiği özellikle de şimdiki insanların zihinlerinde neler ifade ettiği çok önemlidir.⁶⁰

Kelime olarak "İslam" kavramı birbiriyle ilişkili, fakat farklı üç anlamda kullanılır. Bunlardan birincisi, bir Müslüman'ın ferdi teslimiyetidir. Smith, bunu şöyle açıklar: "Ferdî teslimiyet Müslüman'ın, Tanrıya olan kendi şahsi teslimiyeti olup nerede olursa olsun onun özel yaşamında gösterdiği teslimiyetin rolüdür. Zira bu onun, özel ve gizemli bir şekilde anlamış olduğu (aşkın İlahi bir realite) ve kabul ettiği kozmik bir zorunlulukla ilgilidir. İkinci olarak İslam, kurumsallaşmış bir varlık olarak bütüncül İslami bir sistemin platonik bir idealine ve pratik bir gerçekliğine delalet etmektedir. Bu ikinci durumda İslam, somut realite olarak dinin genelleşmiş bir şablonudur ve aynı zamanda dünyevi, tarihsel, sosyolojik bir kavramdır. Sonuncusu ise ideal anlamda İslam'ın din olarak insan aklına en uygun din olması manasındadır."⁶¹ Bu üç anlam boyutunu düşünürümüz aşağıdaki açıklamalarıyla somutlaştırmaya çalışır:

- a) Aktif kişisel bir iman olarak İslam
- b) Aşkın bir ideal olarak dinî bir sistem olan İslam
- c) Tarihi bir fenomen olarak dinî bir sistem olan İslam

Birinci anlamda "İslam" bir kurum olmaktan ziyade bir mastar, filimsi bir isim, bir aksiyonun adıdır. Kişinin özel bir davete olan cevabıdır. Müslüman olan kişinin tüm varlığı, ruhu ile evren arasındaki bir ifadede toplanmıştır ve onun inancına göre kendi nihai kaderi şahsına bağlıdır. Smith'e göre bu, kişisel ve devredilemez bir karar ifade eder. Bu kişinin kişisel teslimiyeti elbette diğer insanların teslimiyetinden farklıdır. Bu insanın kişisel inancının gerçeği iman ile olmalıdır. Ancak bu aksiyon İslam anlayışı tam anlamıyla olmamış ve devamlı tartışılmıştır. Fakat genelde hem iman hem de İslam aynı fikirler düzenine sahiptir. Buradaki İslam, imanın ifade ettiği manaları tam olarak karşılayamayabilir.⁶²

İkinci ve üçüncü anlamıyla "İslam" bir dinin adıdır. Bu aşamada Smith, Müslümanların "İslam" kavramını ikinci konumda, yani bir ideal olarak kullanma eğiliminde olduklarını ifade eder. İslam dinine mensup olmayanlar ise üçüncü konumda yani tarihsel ve sosyolojik bir gerçeklik olarak kullanma eğilimindedirler. Smith'e göre bunun nedeni genelde insanların başkalarının dinleri hakkında onlar nasıl iseler o şekilde yaklaşım sergilemelerindedir. Fakat bu kişiler kendi dinleri hakkında yargılamada bulunacakları zaman genelde olmasını düşündükleri gibi

⁵⁹ Smith, *On Understanding Islam* ss. 6-7.

⁶⁰ Smith, *On Understanding Islam* s. 96.

⁶¹ Krş. Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 107; Smith, *On Understanding Islam* s. 3.

⁶² Smith, *On Understanding Islam*, ss. 43-44. Krş. Smith'in bu düşüncesine yönelik benzer bir yaklaşımı 20. Yüzyılın tanınmış büyük düşünürlerinden Fazlurrahman'da sergiler. Ona göre İslam, ferdi olarak Müslüman'ın Allah'a, onun kanununa kendini teslim etmesi şeklinde anlaşılmalıdır. Ayrıca Fazlurrahman, İslam'ın iman ile bir bütünlük oluşturduğunu ifade ederek iman-İslam eşitliğini ve mutlak ayrılmazlığına da dikkat çekmiştir. Fazlurrahman, *Allah'ın Elçisi ve Mesajı Makaleler I*, Çev. Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yay. Ankara, 1997, ss. 4-5.

konuşma eğiliminde olurlar. Şayet bu kimselerin kendilerine ait bir inançları yoksa genellikle bütün dinleri gördükleri gibi yaşanan haliyle düşünürler.⁶³ Kuşkusuz burada Smith'in yapmış olduğu en önemli durum tespiti, bir dinin mensuplarıyla o dine mensup olmayanların aynı kelimeleri kullanıp, farklı şeyleri konuşuyor olmalarıdır. Mesela, bir Hıristiyan'ın zihnindeki "İslam" kavramının onda ifade ettiği anlam ile bir Müslüman'ın zihnindeki "İslam" kavramının kendisinde ifade ettiği anlam aynı değildir.

Smith, birbirinden farklı olmakla beraber birbiriyle bağlantısı kesin olan bu üç anlam boyutunun ilişkisinin de zor ve hassas bir sorun olarak karşımıza çıkmakta olduğuna dikkat çeker. Ona göre bu mana boyutları arasındaki ilişki bu fikirlerin tarihleriyle ilgilidir. Çünkü bu kavramın bugün ulaştığı anlam boyutları elde edilirken onun geçirmiş olduğu tarihi sürecin de çok iyi bir şekilde tahlil edilmesi gerekir. Araştırmalar göstermiştir ki her ne kadar "İslam" kavramı bugün bu üç farklı anlam boyutunda kullanılsa da bu durum her zaman böyle olmamıştır. Düşünürümüz Smith, en azından bu kullanışa ait boyutların geçmişte oldukça farklı olduğunu belirtir. Ancak yine de şöyle bir sonuç ortaya çıkmıştır ki "İslam" kavramının dinî bir sistem ve özellikle de tarihi bir sistem olarak kullanılması zaman içinde olmuştur. Öyle ki Smith, gerek genel manada insan dindarlığının ve gerekse ayrı ayrı tüm dünya dinlerinin asırlar boyunca geçirdikleri gelişmelerin bilinçli bir sistemleştirmeye doğru uzun vadeli gözle görülür bir temayülünün var olduğu kanaatinde.

Bu kanaatlerine ek olarak Cantwell, İslam'ın başlangıçta faal bir yaşantı ve iman olarak başladığını, ancak daha sonra yavaş yavaş diğer dinî geleneklerden ayrı edilebilir bir konuma gelmiş ya da getirilmiş olduğunu ve en sonunda da kişisel deneyim, davranış ya da bireysel ve toplu inançlarından soyutlanıp genelleştirilerek bağımsız bir varlık olarak kavramsallaştırıldığına inanır. Smith, bu düşüncesinden hareketle büyük dinlerin genel ve özel bir biçimde tarihi bir somutlaştırma sürecine tâbi tutulduğu fikrini benimser.⁶⁴ O, bu düşüncesini şu cümleleriyle açıklar: "İslam dini incelenmesi çok hassas olan birçok sebepten dolayı başlangıçtan itibaren tüm dünya dinlerinin en çok somutlaştırılanı olmuştur. Diğerleri gibi İslam dini de Kur'an'da belirtildiği gibi fert fert erkek ve kadınları Tanrı'ya inanmaya ve kendilerini tam bir içtenlikle onun buyruklarına teslim etmeye, bu imanun ve teslim etmenin sonucunda oluşan müesseseleri ve şu anda İslam diye adlandırdığımız kavramsal sistemi de içine alacak şekilde davet eden bir çağrı olarak başlamıştır."⁶⁵

Bu fikirleriyle düşünürümüz, aslında İslam'ın tarih sahnesine ilk çıkışı itibariyle Tanrı'ya inanma ve ona teslim olma anlamında başladığını daha sonra ise zaman içerisinde her dinde olduğu gibi İslamiyet'te de "somutlaştırma" sürecinin olduğunu ve İslam'ın sonuçta Tanrı ile olan bağlantısını kaybettiği inancına sahiptir. Öyle ki o, bu geçişi sırasıyla; önce kişisel bir dindarlıktan ideal bir sisteme yani "aşkın" bir sisteme, ardından harici, maddi, dünyevi bir dinî sisteme, son olarak da bu dinî sistemde bu sistemin tarihi bir ifadesi ve tezahürü olan medeniyet anlamına gelerek tamamlandığını iddia eder.⁶⁶

Ancak Smith'in bu iddialarının aksine 20. Yüzyılın tanınmış büyük İslam düşünürlerinden Fazlurrahman ise bu konuda Smith'ten farklı düşünmektedir.

⁶³ Smith, *On Understanding Islam*, s. 44.

⁶⁴ Smith, *On Understanding Islam*, ss. 45-46.

⁶⁵ Smith, *On Understanding Islam*, ss. 46-47.

⁶⁶ Smith, *Faith and Belief*, Princeton University Press, New Jersey in The United Kingdom, 1979. ss. 63-64.

Çünkü ona göre "İslam'ın somutlaşması" tabirinden iman ve İslam'ın ayrılması ya da kavramsal olarak bile birbirinden koparacak tarzda imanın "dışavurumu" yahut "somutlaşması" anlaşılıyorsa bu yanlıştır. Ancak bu tabirden imanın somut bir ifadesi/tezahürü olarak İslam ve bu ifadenin organize olmuş şekli olarak Müslüman toplumu anlaşılırsa o zaman zorunlu olarak doğrudur ve Kur'an da açıkça bunu destekler. Çünkü Kur'an'ın nazarında Hıristiyanlığın aksine tek başına ferdi içsel iman katiyetle Allah'ın gayesi için yeterli değildir ve organize olmuş normatif bir toplum olmak mutlak bir zorunluluktur. Bu olay bu sebeple haklı olarak imanın somutlaşması veya normatif toplumun "arıtılması" (sublimation) olarak adlandırılabilir ki, ikisi de aynı anlama gelir.⁶⁷ Fakat Fazlurrahman için Smith tarafından ortaya konulduğu şekliyle somutlaşma kuramı bunun tam zıddını ima ediyor gibi görünmektedir. Yani somutlaşma imanın dinamizminin zamansal-mekânsal bir bağlamda kendini göstermesine izin vermek yerine onu engellemektedir. Kuşkusuz Smith'in bu konuda iki faktörden etkilenmiş olması mümkündür. Birincisi, kendisinin Hıristiyan arka planı, diğeri de İslam adına şu anda mevcut olan toplumun kötü durumu. Herhalde Kur'an'ın böyle bir şeyi desteklediğini kabul etmek gerçekten çok zor görünüyor.

Smith'in bakış açısına göre İslam kavramında gördüğümüz yavaş yavaş gelişen bir somutlaştırma süreci benzer bir biçimde gerek Hıristiyanlık gerekse diğer dinlerde de rahatlıkla görülebilir. Cantwell Smith'in düşüncesine göre, "Allah katında din, İslam'dır." (İnned dîne indällâhil İslam) ayeti, dinî gerçeğin bir ifadesi olarak Tanrı'ya kul olmanın en iyi yolu olarak ona itaat etmek şeklinde anlaşılabilir.

Görülüyor ki, İslam'ın somutlaştığı ya da somutlaşmadığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Smith'e göre asırlar boyunca ve özellikle günümüzde İslam kelimesinin ortaya koyduğu çağrışım tedricen Tanrı ile olan bağlantısını kaybetmiştir. Bu geçiş de sırasıyla önce kişisel bir dindarlıktan, ideal dinî bir sisteme yani "aşkın" bir sisteme, ardından harici, maddi, dünyevi bir dinî sisteme, son olarak da bu dinî sistemde bu sistemin tarihi ifadesi tezahürü olan medeniyet anlamına gelerek tamamlanmıştır.⁶⁸

Bu anlatılanlardan da anlaşılacaktır ki Smith'e göre dinlerdeki belli semboller, gerçekte farklı insanlara farklı şeyleri anlatır. Yorumlar kişiden kişiye, yüzyıldan yüzyıla, şehirden şehre farklı olmuştur. Düşünürümüz, diğer dinlerle kıyaslandığında İslam dininin sembolizminin belirgin bir şekilde ve en uygun biçimde "şifahi" olduğuna kanaat getirir. Gerçekten de Kur'an'a baktığımızda her şeyden önce sayısal olarak "İslam" teriminin nispeten diğer terimlerden daha az kullanıldığını görürüz. Ancak "İslam" kavramı az kullanılmasına rağmen diğerlerine oranla daha kişisel ve dinamik bir terimdir. Smith'in, bizlerin dikkatine çekmek istediği diğer bir nokta ise "İslam" kavramının sadece bir dinî sistemin adı olarak yorumlanan değil, aynı zamanda belli kişisel bir bağlılık ve itaatin adı olarak da yorumlandığıdır. Mesela, Kur'an' da "Allah" kavramı 2697 kez geçmesine rağmen "İslam" kavramı sadece 8 defa geçmektedir. Açıktır ki bu kutsal metinde ve klasik Müslüman dinî literatüründe büyük kavramların insanla olan ilişkisi çoğunlukla iman kavramıyla alakalıdır. İslam kavramı 8 defa geçmesine rağmen iman kavramı 45 kez geçer.⁶⁹ Şüphesiz ki Smith'in ortaya koymuş olduğu bu sayısal analizi nasıl anlamamız gerektiği ayrıca tartışılması

⁶⁷ Fazlur Rahman, *Allah'ın Elçisi ve Mesajı Makaleler I*, s. 9.

⁶⁸ Smith, *On Understanding Islam*, ss. 63-64.

⁶⁹ Smith, *The Meaning and End of Religion*, ss. 100-101

gereken bir husustur. Ancak burada şunu söylemek gerek ki bir kutsal metinde bir kavramın diğerine oranla çok fazla geçmesi öbür kavramların ondan daha az değerli olduğu anlamına gelmez. Tanrı, bazen tek bir kavram kullanır ve tüm bir sistemi ona bağlayabilir. İlla da Tanrı'nın, mesajına çok fazla vurgu yapmak için sayısal olarak bir kavram üzerinde ısrarla durması gerekmez.

Araştırmamıza konu olan Cantwell Smith'in dikkat çekmek istediği bir başka nokta ise Tanrı'nın insanların yaptığı şeylerle alakalı olarak onlara Kur'an'ı göndermesinin anlamı O'nun, soyut bir varlık olmaktan daha çok meramını insanlarla gerçekleştirmek istemesinden dolayı bir anlamda vahyini göndermesiyle gerçekleşir. Bu bağlamda Smith, İslam'ın inançtan daha çok imanla daha yakın bir alakası olduğunu düşünür. Düşünürümüzün bu konuya ilişkin düşünceleri şöyledir: "İslam'da Tanrı, Müslümanlara kendisine itaat edilmesini ve sözünün dinlenilmesi konusundan bahseder. Kur'an'ın ortaya koyduğu şey büyük bir kararın duygusallığıdır. İslam itaat ya da teslim olma, aynı zamanda Tanrı'nın ortaya koyduğu amaca göre bundan böyle (yaşayan) sorumluluğun bizzat gönüllülükle üstlenilmesidir. Teslim olma sadece teoride değil, aynı zamanda davranışta da ortaya konulmalı. İslam bir şifahi ve aksiyon ismidir, bir müessesese ismi değildir; bir kişisel kararın ismidir, bir sosyal sistemin ismi değildir. Yaşayan, dinamik ve kişisel bir isimdir. İşte İslam'ın Kur'an'daki nitelikleri bunlardır. Bir meydan okuma olarak ilan edilen şey bir din değildir."⁷⁰

Smith'in bu cümlelerinden de anlıyoruz ki onun burada kullanmış olduğu "din" kavramı müesses ve somutlaşmış anlamda dindir. Fakat Kur'an'daki "ed-din" kavramı daha önce de açıkladığımız gibi insanın Allah'a, onun otoritesine, iradesine boyun eğmesi, inanç ve bundan doğan ahlaki yükümlülükler anlamındadır. Ancak Cantwell'in İslam'ın özel durumu ile dikkat çekmek istediği nokta ise kuşkusuz "İslam" kavramının geçirmiş olduğu tarihsel gelişim de göz önünde bulundurulduğunda bir kavram analizinin yapılmasının gerekliliği elzemdir. Ancak düşünürümüze göre batılılar, Müslümanların din tarihinin yazılması gerektiğini yakın zamanlarda hatırlamışlardır. Şüphesiz düşünürümüz Smith'in de özellikle vurguladığı gibi İslam hakkında yukarıda da ifade ettiğimiz üzere yapılacak çalışmada elbette ki farklı yaklaşımlar olacaktır. Mesela, batılı âlimler Kur'an metnini Muhammed'in yedinci yüzyılda Yahudi ve Hristiyan perspektifinde kendi zihni ile oluşturduğu edebi bir eser olarak görmektedir. Fakat Müslüman âlimler ise Kur'an-ı, Tanrı'nın zihninin bir ifadesi olarak kabul ettikleri için gayet tabii olarak onu kendi sonsuz geçerliliği içinde daima çağdaş kalan bir anlayışın ışığı altında görmektedirler. Smith, bu

⁷⁰ Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 103. **Bkz.** Bu noktadan baktığımızda din ile şariat birbirinden farklıdır. Din daha çok içe ait zihni, daha sübjektif ve ferdi kalabilir. Şariat ise dışa ait olup daha objektif ve daha toplumsal olabilme özelliğine sahiptir. Bununla birlikte şariatın amacı aslında kökleri insanın fitrat ve tabiatına kadar uzanan dini yani "tevhit dinini" daha açık hale getirerek onun farkındalığının gerçekleştirilmesine vasıta olmaktır. Bu demektir ki, din ile şariat arasında içten bir bağlantı vardır ve aslında şariatın varlık sebebi dindir. Yani Allah, iç delillerini yaratılıştaki insanın tabiat ve mizacında sunduğu dinin daha sonra peygamberler aracılığıyla dış delillerini yani fitraten tesis edilen bu temele ve bu esasa götüren dış yolları da göstermiştir. Özcan, *Mâtürîdî'de Dini Çoğulculuk*, s. 55.

▪ Nitekim Fazlurrahman, inancın bir şekilde dışa yansıtacağını bunun da dinin sadece içe ait değil, toplumsal bir yönünün de olduğunun unutulmaması gerektiğine işaret etmiştir. Muhakkak ki insanların inanlarının bir şekilde zamansal ve mekânsal ortamda dışa yansıtılması kaçınılmazdır. Aslında biz dini içe ait, ferdi; şariatı ise dışa ait toplumsal tarafını dinin somutlaşan yönü olarak kabul edebiliriz. Bu bağlamda Görülüyor ki dinin somutlaşması konusunda Smith ve İslam bilginleri arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır; belki de buna görüş ayrılığından ziyade konuya nereden bakıldığı hususu daha ön plana çıkmaktadır.

araştırma neticesinde iki tarafın yapabileceği uzlaşının belki bu kavramın ifade ettiği mana noktasında bir uzlaşısı değil, fakat yedinci yüzyılda Kur'an metnini işiten Araplar için bu kavramın neler ifade ettiği konusunda onların bir araya gelmeleri mümkün olabilir.⁷¹

Düşünürümüze göre önemli olan bir husus daha vardır ki o da batılı oryantalistlerin çoğunun "İslam'ı" genellikle dünyevi bir fenomen ya da nesnel tarihi bir gerçeklik alanı gibi görmeleri sebebiyle onların İslam'a bakışı genellikle İslam'ın tarih sahnesindeki yerini tamamen insan unsuruyla aldığı düşüncesiyle bu dine bakmalarını doğurmuştur. Smith'e göre bu düşünceye katılmak mümkün değildir. Zira daha önce de ifade ettiğimiz üzere bu tür bir yaklaşım bir dini, kendi mensup olduğu inanç gibi değerlendirmekten kaynaklanmaktadır. En azından bu düşüncedeki insanlar İslam'a bakarken onu sadece gözlenebilir bir fenomen, arkasında bir idealin yattığı ve sadece Müslümanların belli tavırlarıyla değil; bilakis bu dinin, Müslümanın kalbinde çok deruni arzular taşıdığını da görmeleri gerekir. Bu düşünceler ekseninde son söz olarak şunu söylemek gerekir ki bir dini hatta insanlık tarihini, arkasında yatan aşkın boyutlar yeterince dikkate alınmadan tam ve doğru olarak anlayamayız.

Sonuç

Profesör Wilfred Cantwell Smith, Dinler Tarihi alanında yapmış olduğu araştırmalarla 20. Yüzyıla eserleriyle damgasını vurmuş ilmi kariyeri açısından çok saygın ve velüd bir ilim adamıdır. Bununla birlikte o, sadece dinler tarihi alanında değerlendirilebilecek bir düşünür değil, aynı zamanda felsefi olarak ta fikirlerinden yararlanılabilecek bir ilim insanıdır. Bu araştırma boyunca gördük ki Smith, bir bilim insanı olarak fikirlerini ortaya koyarken diğer büyük ilim adamları gibi öncelikle bir düşünce ile ilgili kavram analizleri yapmaktadır. Yapmış olduğu bu kavram analizleri neticesinde o, fikirlerini bu temel üzerine oturtmaktadır.

Düşünürümüz Smith'in üzerinde en fazla durduğu husus, "din" kavramının belli bir dini geleneğe mensup kesimlerce ne tür bir etkiye sahip olup olmadığıdır. Ona göre insanlar daima belli dindarlık içinde olmuş, ancak din kavramını düşünerek dindar olmamışlar ve bilakis onların eğilimi "aşkın hakikate" doğru olmuştur. Nitekim dinlerin isimlendirilmesi meselesi 19. yüzyıla birlikte batılı araştırmacıların farklı inanç mensuplarını ayırt etmek için yapmış oldukları isimlendirmelerle mümkün olmuştur. Öyle ki Smith'in din anlayışına göre bir dinî sisteme isim verme durumu o dine mensup olan kimseler tarafından değil, bilakis o dine mensup olmayanlarca olmaktadır. Mesela, bir Hindu için Hinduizm her hangi bir değeri ya da kutsallığı ifade etmez. Bununla birlikte din kurucuları olarak bilinen kimseler de herhangi bir din kurmamıştır. Onlar, insanlara sadece ibadet edilmesi gereken bir Tanrı'nın olduğunu ve insanların birbirlerine haksızlık yapmamaları gerektiği üzerinde durmuşlardır. Gerçekten de bütün peygamberler ya da din kurucuları olarak bilinen kişiler, "biz din kuruyoruz" dememişlerdir. Mesela, semavi olmayan dinler de din kurucuları olarak bilinen kimselerin düşünceleri insanlar tarafından benimsenmiş ve zamanla kutsallık boyutuna gelerek din şekline dönüşmüştür.

Ancak Smith'e göre, İslamiyet için durum diğerlerine göre biraz daha farklıdır. Çünkü "İslam" kavramı Kur'an'da da ifade edildiği üzere bizzat Tanrı tarafından verilmiştir. Ancak Smith'in anladığı anlamda süreç içerisinde İslam kavramı ilk anlamından

⁷¹ Smith, *On Understanding Islam*, ss. 46-47.

saparak yani kişisel bir dindarlıktan yani iman boyutundan uzaklaşarak kurumsallaşan ya da somutlaşan bir boyuta doğru anlam değişimine uğramıştır. Smith'in bu görüşü belki ilk planda haklı gibi görülebilir, fakat İslamiyet bize göre ferdiliğin ötesinde ve aynı zamanda toplumsal bir dindir de. Öte yandan Kur'an-ı Kerim'e baktığımızda görürüz ki yüce Allah, özellikle Medine döneminde inen ayetlerde hep toplumsal ağırlıklı ayetleri insanlara göndermiştir. Yani buradan şunu anlıyoruz ki din özellikle de İslamiyet, kişisel dindarlığın ötesinde toplumsal yöne ağırlık veren, hem bu dünya hem de öteki dünya için insanların mutluluğunu amaçlayan bir dindir. Din, sadece Tanrı ile kul arasında olan bir ilişki değildir; onda insanın Tanrı ile olan ilişkisinin yanında toplumla ve tabiatla olan ilişkisi de vardır. Bu üç saç ayağı göz ardı edilirse dinleri tam olarak anlayamayız.

Son olarak Smith'in ortaya koyduğu din araştırmalarında gördüğümüz üzere en önemli olan husus insanların sahip oldukları inançların veya dinlerin başka insanlar tarafından isimlendirilmesinin çok fazla bir öneminin olmadığı meselesidir. Ona göre önemli olan binlerce yıllık tarihî ve birikimsel geleneğe sahip olan bu dinlere mensup insanların yaşamlarında dinin hangi boyutuyla ele alınacağı ve yaşanacağıdır. Yani insanlar bu din kavramları olmasa aşkın bir hakikate inanmayacaklar ya da dindar olmayacaklar mı? Tabii ki de inanacak ve dindar olacaklardır. Fakat onların Tanrı (aşkın) ile olan ilişkileri "din" kavramından hareketle değil; iman, itaat ve Tanrılarına olan sadakatleriyle olmaktadır. Burada diğer dinlerden farklı olarak sadece İslam bir din olarak adını kendi kutsal kitabından ve Tanrı'nın adlandırmasıyla almıştır. Bu dine inanan insan için bu kavramın ifade ettiği anlam ile ona inanmayan insan için bu kavramın ifade ettiği anlam yukarıda da ifade ettiğimiz üzere tabiatıyla farklı olacaktır. Önemli olan bir kavramı kendi bakış açılarıyla benimsemiş olan bir inanç topluluğuna karşı empati kurarak ve o kavrama dışardan bir kişi olarak o insanların baktığı gibi bakabilmektir. Belki o zaman bir dinî geleneği daha iyi anlama noktasına gelebiliriz.

Kaynakça

- Arslan, A. (1996). *Felsefeye Giriş*, (2. Baskı). Ankara: Vadi Yayınevi.
- Aydın, M. (1994). *Din Felsefesi*, (4. Baskı). İstanbul: Selçuk Yayınları.
- Aydın, M. (2000). *Âlemden Allah'a "Tanrı Hakkında Konuşmak: Felsefi Bir Tahlil"*, İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Birand, K. (1959). "Dinin Mahiyeti Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6.
- Emiroğlu, İ. (1998). *Mantık Yanlıları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Erdem, H. (1997). *Din-Felsefe Münasebeti*, Konya: Sebat Ofset,
- Erdem, H. (1999). *Bazı Felsefe Meseleleri*, Konya: Hü-Er Yayınevi.
- Fazlurrahman. (1997). *Allah'ın Elçisi ve Mesajı Makaleler I*, Çev. Adil Çiftçi, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Güler, İ. (1999). *Sabit Din Dinamik Şeriat*, Ankara: Ankara Okulu Yayınevi.
- Hançerlioğlu, O. (1996). *Felsefe Sözlüğü*, (10. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- İslam Ansiklopedisi, (1994). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 9.

- Izutsu, T. (1980). *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev: Süleyman Ateş, Ankara:
- Küçük, A.-Tümer G. *Dinler Tarihi*, (1993). (2. Baskı). Ankara: Ocak Yayınevi.
- Öner, N. (1996). *Klasik Mantık*, Ankara: Bilim Yayınları.
- Özcan, H.(1997). *Epistemolojik Açıdan İman*, (2. Baskı). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınevi.
- Özcan, H.(1995). *Mâtüridî'de Dini Çoğulculuk*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınevi.
- Smart, N. (1992). "Din ve İnsan Tecrübesi" *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev: A. İhsan Yitik, 7.
- Smith, WC. (1979). *Faith and Belief*, New Jersey: Princeton University Press.
- Smith, WC. (1963). *The Meaning and End of Religion*, New York: New American Library.
- Smith, WC. (1981). *On Understanding Islam*, The Netherlands: Mouton Publishers.
- The Encyclopedia of Religion, (1987). New York.
- Türkçe Sözlük, (1988). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- Websters New World Dictionary, (1951). New York.
- Willard GO. (1976). (ed.), *Religious Diversity*, New York: Harper Row Publishers.
- Yaparel, R. (1987). "Dinin Tarifi Mümkün mü?", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4.
- Yeni Türk Ansiklopedisi, (1985). İstanbul: Ötüken Yayınları.